

3.

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ, ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ,
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
PHILOSOPHY, THEOLOGY AND HISTORY
ФИЛОСОФСКИЕ, ТЕОЛОГИЧЕСКИЕ, ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

ՄԱՐԴՈՒ, ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲՆՈՒԹՅԱՆ
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՈՒՆ»
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

ՀՏԴ 113

DOI: 10.56246/18294480-2022.13-17

ՂԱՋՈՅԱՆ ՀԱՄԼԵՏ

փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու,
ԳՊՀ հումանիտար մասնագիտությունների ֆակուլտետի դեկան
էլիոսյան՝ h.ghajoyan@gsu.am

Ընդհանուր առմամբ անառարկելի է այն մոտեցումը, որ Մ. Խորենացու «Հայոց պատմություն» աշխատությունը հասարակում է այն ճշմարտությունը, թե իմանալ պատմությունը, նշանակում է՝ ճանաչելով անցյալը հասկանալ ներկան և կանխատեսել ապագան: Ուստի պատմության իմացությունը միաժամանակ մարդկային ինքնաճանաչման ձև է: Հոգվածի նպատակն է վերն ասվածը քննել մարդ-հասարակություն-բնություն կապի տեսանկյունից, որը խորությամբ ուսումնասիրված չէ: Նախ Խորենացին ցույց է տալիս, որ հասարակական կեցությունը ամենաբարդն է կեցության դրսևորումներում, քանզի այն բաղկացած է ոչ միայն կամք և գիտակցություն, այլև դրդապատճառներ և ձգտումներ ունեցող անհատներից: Մարդն էլ բնության մի մասն է, նրա հարազատ զավակը, և մարդկային էությունն ու վարվելակերպը իրենց ազդեցությունն են թողնում բնության վրա: Ըստ Խորենացու՝ այս ամենը պայմանավորված է պատճառահետևանքային ամուր կապերով, որն էլ ունենում է իր հետևանքը: Բնությունն էլ իր հերթին օգնում է մարդուն լավ ու բարի վերաբերմունքի համար:

Խորենացին հասարակության ապագայի ու գոյարման համար ամենակարևոր երաշխիքն է համարում վերականգնել մարդ-հասարակություն-բնություն հավասարակշռությունը: Մարդու և բնության «համերաշխությունը» այլընտրանք չունի: Խորենացու եզրահանգումն է. միայն բնության և մարդու ներդաշնակության գիտակցմամբ, բնությունը սիրելու միջոցով մարդը իրեն կարող է պարկերացնել ապահով և երջանիկ էակ, և հենց բնության հանդեպ մտահոգությունն է նրան բարձրացնում իբրև բանական էակի:

Քանալի բառեր՝ մարդ, հասարակություն, բնություն փոխհարաբերություն, կեցություն, Մովսես Խորենացի, «Հայոց պատմություն»:

Մարդու, հասարակության և բնության փոխհարաբերության հարցը բոլոր ժամանակներում հետաքրքրել է փիլիսոփաներին, պատմաբաններին, աշխարհագետներին և ընդհանրապես այլ ոլորտների մտածողներին: Ուշադրության կենտրոնում ունենալով այդ հարցը՝ հետազոտողներն ու տեսաբանները առաջ են քաշել բազմաթիվ վարկածներ, որոնք երբեմն եղել են իրարամերժ: 20-րդ դարավերջին աշխատություններից մեկում նշված է «բնության մեջ ամեն ինչ ներդաշնակ է՝ այստեղ ամեն ինչ կա բավարար չափով և ավելորդ ոչինչ չկա, որ կենդանի ամեն ինչ գոյություն ունի փոխադարձ կապի ու փոխներգործության մեջ և այդ իդեալական սիստեմներում աղետաբեր բնույթի ներքին խմորումներ չեն լինում»¹:

Չնայած տարածայնություններին՝ այնուհանդերձ բոլոր ժամանակների հետազոտողների մոտ ընդհանուրն այն է, որ մարդը բնության նկատմամբ պատշաճ, հոգատար վերաբերմունք չի ցուցաբերել, և կա մտահոգություն, անգամ տագնապ մարդու և բնության ներկա, առավել ևս ապագա փոխհարաբերությունների տեսանկյունից: Խորենացին իր «Հայոց պատմություն» աշխատության մեջ ևս անդարադրձել է մարդ-հասարակություն-բնություն փոխհարաբերության հարցին, սակայն այդ աշխատությանը նվիրված բազմաթիվ հետազոտություններից ոչ մեկում այս հարցի կապակցությամբ առանձնակի մոտեցում և ամբողջական ու խորը անդրադարձ չի կատարվել: Եղել են մասնակի անդրադարձներ և հիշատակումներ: Սույն հոդվածը նպատակ ունի այդ բացը լրացնելու: Խորենացին աշխատության սկզբից

¹ Լենկովա Ա., Մաշկազերծված երկիրը, Երևան, 1975, էջ 129:

մինչև վերջ տարբեր առումներով ու իրադրություններում մարդու, հասարակության և բնության փոխհարաբերության հարցը քննել է, ամփոփել ու եզրահանգում է արել եզրափակիչ մասում՝ «Ողբ»-ում: 19-20-րդ դարերում իրադրությունը այնպիսին էր, որ հետազոտողները հատկապես շեշտադրում էին մարդու կողմից բնությանը անողորմ վերաբերվելու հետևանքների ու վտանգների մասին. «Վաղուց մոռացված մարդկանց սխալները մեզ համար մի նախազգուշացում են, որը ցույց է տալիս, թե ինչպես է բնությունը վրեժ առնում իր իրավունքներն անտեսելու համար»²:

Մինչդեռ Խորենացին դեռևս 5-րդ դարում մարդկային գործունեության և բնության կողմից դրան արձագանքելու կամ հակադարձելու փոխհարաբերություններում արդեն իսկ փնտրում էր պատճառահետևանքային կապեր: Երևույթներին մոտենալով այս տեսանկյունից՝ նա ցույց է տալիս ոչ միայն այն, թե մարդն ինչպես և ինչ չափով է վնաս հասցնում բնությանը, այլ նաև այն, թե բնության երևույթներն ինչպես են օգնում, աջակցում մարդկանց, հասարակությանը: Նկատել ենք, որ Խորենացին մարդ-հասարակություն-բնություն կապը քննել է բազմակողմանիորեն, փոխադարձ ներգործության սկզբունքներին համապատասխան: Այնուհանդերձ, լինելով 5-րդ դարի գործիչ, քրիստոնեության ջատագով, մարդու և բնության միջև իբրև միջնորդ հանդես է գալիս արարիչը՝ Աստված: Երկուսն էլ Աստծո արարչագործության արդյունքն են, «որովհետև Ադամ իսկապես աստվածաստեղծ է, նա էր, որ Աստծո բերանից պատվեր ստացավ»³, այսինքն՝ դեպքերն ու իրադարձությունները ընթանում են նրա կամքով: Խորենացու մոտ արդեն իսկ աշխատության սկզբում ուրվագծվում է այն միտքը, որ մեկը մյուսի նկատմամբ անհաճո գործունեություն կամ արարք չպետք է ցուցաբերի: Ստացվում է, որ մարդը գործող անձ է դառնում բնության զարգացման ընթացքում՝ խաղալով իր սեփական, յուրահատուկ դերը: 20-րդ դարի տեսաբանների մոտ կա այն կարծիքը, որ «Մարդը, դուրս գալով բնության ձեռքի տակից, եղել է խելամիտ սոցիալական էակ, իսկ նրա սոցիալականությունը հաշվարկվել է փոքր հասարակությունների հանգելու համար, խելքը նախատեսվել անհատական կյանքին և խմբային կյանքին նպաստելուն»⁴:

Այս տեսանկյունից Խորենացու գործը ռաումնասիրելով՝ նկատում ենք, որ մարդ-հասարակություն-բնություն փոխհարաբերություններում մարդկային իմացության սահմանները և ունակությունների հարցը չի շրջանցել և

² Նույն տեղում, էջ 14:

³ Խորենացի Մ., Հայոց պատմություն, Երևան, 1990, էջ 12:

⁴ Կասիրեր Է., Էսսե մարդու մասին, Երևան, 2008, էջ 137:

ընդհանուր առմամբ աղերսներ ունի վերը շարադրվածի հետ, դեռ ավելին՝ միջնադարյան մտածելակերպի աստվածաշնչյան տեսանկյունից մոտենալով խնդրին, արձանագրված է, որ ոչ միայն փոքր հասարակությունների, այլև անհատական անձնական կյանքի պայմաններում էլ խելքը, ասել է՝ ունակությունը և, ինչու չէ, նաև կամքը չի բավականացրել և վկայակոչելով Ադամին նշում է. «Որովհետև մարդկանց առաջինը պատվիրազանց գտնելով, իր գործած չարիքի պատճառով արտաքսվեց դրախտից և Աստծո տեսությունից, ինչպես ասված է»⁵:

Հետևությունն այն է, որ սկսելով անհատից՝ այնուհետև «...մարդկային ազգն ընկնում է տարակուսանքի և անհուսության մեջ, այլև իրապես ինքնահաճո գործերի մեջ»⁶:

Խորենացին նկատում է, որ եղանակային պայմանները, ասել է թե՛ աշխարհագրական միջավայրը պայմանավորում է մարդկային բնավորությունը. «Ցուրտ սառնամանիքների մեջ բնակվեցիր, ... սակայն տաքացրո՛ւ և մեղմացրո՛ւ քո հպարտ բնավորության ցուրտ սառնությունը և ինձ հնազանդելով խաղաղ ապրի՛ր, որտեղ որ կհաճես իմ երկրում բնակության տեղ ընտրել»⁷: Սա այն է, ինչ 19-րդ դարի մտածողները կձևակերպեին որպես աշխարհագրական դետերմինիզմ: Մարդը և բնությունը հանդես են գալիս միասնաբար, փոխկապակցված, որտեղ անհրաժեշտությունն ու պատահականությունը, պատճառը և հետևանքը դիալեկտիկական փոխկապակցվածության մեջ են, սա ավելին է, քան միջնադարում կհամարվեր նախախնամություն: Պատմական անցքերի և բնության երևույթների կապը ակնհայտ է, ընդ որում բնության երևույթները կա՛մ նախորդում են, կա՛մ էլ հաջորդում են պատմական իրադարձություններին՝ հավասարապես օգնելով լավ և բարի գործերի իրականացմանը կամ խոչընդոտելով ու կասեցնելով վատ ու չար գործերը: Օրինակ՝ «ծագած արևի պատճառով չէր կարող դեմոտքեմ նայել: Բայց երբ միմյանց ընդհարվեցին, ամպերը հովանի եղան և մեր կողմից սաստիկ քամի փչեց պարսկական գնդի դեմ»⁸: Մարդու կողմից չար դիտավորության դեպքերի կանխման օրինակ է «բայց Վաղես կայսրը մշտնջենական գեհյանի օրինակն հենց այստեղ կրելով, Ադրիանապոլսում հրակեզ

⁵ Խորենացի Մ., Հայոց պատմություն, Երևան, 1990, էջ 12:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 24:

⁸ Խորենացի Մ., «Հայոց պատմություն», Երևան, 1990, էջ 198:

եղավ ու սատկեց, ինչպես արժան էր իր դիտավորություններին»⁹: Հանիրավի տուժած և անօգնական մարդկանց բնությունը օգնում է, սատարում, «բայց Աստծո խնամքով նրանք ութ ամիս կերակրվեցին այն ձկներով, որ ծովը կենդանի ափ էր գցում»¹⁰: Բնությունը ոչ միայն կարող է օգնել, այլև պատժել անարժանին, ընդ որում՝ այն հասցնելով անգամ սարսափի աստիճանի. «որովհետև նրա որդիները գովելի վարք չունեցան և անարժան էին այն առաքելական աթոռին, և բացի սրանից, այդ օրերում նրանց վրա մահ հասավ ահռելի, լսողների սարսափման արժանի, մի տեղում երկուսը միասին կայծակնահար եղան...»¹¹:

Եթե մարդու կողմից բնությանը հասցված վնասները առավել քան մտահոգության առարկա են դառնում վերջին 200 տարիների ընթացքում՝ կապված արդյունաբերության բուռն զարգացման հետ, և մարդկությունը խստորոշ կերպով սկսում է հակադրվել բնությանը միայն այն ժամանակ, երբ ունակ է դառնում իր առջև դրված կարևորագույն նպատակներին հասնելով, այն էլ առավել կարճ ժամանակահատվածում, Խորենացին դա իր ժամանակի մարդկային գործունեության շրջանակներում նկատել ու քննության էր առել բազմակողմանիորեն: Մարդը ոչ միայն կոչված է ավերել, ապականել բնությունը և բարոյալքել հասարակությունը, այլև շենացնել բնությունը և դրան զուգահեռ բարենորոգել հասարակությունը. «Արտաշեսը հրամայում է գյուղերի ու ագարակների սահմանները որոշել, որովհետև նա մեր աշխարհը բազմամարդացրեց..., մեր հայոց աշխարհում անմշակ հող չմնաց, ոչ լեռնային և ոչ էլ դաշտային, այնքան շենացել էր երկիրը»¹²: Որպես օրինաչափություն՝ ներդաշնակ բնություն ու հասարակություն ունեցել ենք, երբ երկիրը կառավարել են հզոր անհատականությունները: Խորենացին հաճույքով է պատմում այդ մասին. «Ինչ քաղցր է պատմել նաև գեղեցիկ Երվանդակերտ դաստակերտի մասին, ... մեծ հովիտի միջին մասը լցնում է բնակչությամբ և պայծառ շինություններով, լուսավոր, ինչպես աչքի բիրը, իսկ բնակչության շուրջը կազմում է ծաղկանոցներ և բուրաստաններ»¹³: Բնության և հասարակության կենսակերպի վրա մեկ սերնդի ընթացքում կատարած փոփոխությունները զգացնել են տալիս Խորենացու մոտ, այն դեպքում, երբ 20-րդ

⁹ Նույն տեղում, էջ 193:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 191:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 176:

¹² Խորենացի Մ., «Հայոց պատմություն», Երևան, 1990, էջ 121:

¹³ Նույն տեղում, էջ 107:

դարի 2-րդ կեսին Մաքս Բորնը այն միտքը կարտահայտի, որ «...նույնիսկ գիտատեխնիկական շրջանի սկիզբը, շրջան, որում մենք ապրում ենք, եղել է դանդաղ, ավելի քան հարյուր տարի ձգձգված պրոցես, որը հազիվ թե նկատված լինի ժամանակակիցների կողմից»¹⁴:

Մարդու գործունեության հետևանքով բնության մեջ տեղի ունեցող մի շարք երևույթներ դադարեցին միայն երկրաբանական ուժերի մենաշնորհը լինելուց, բնության որոշ երևույթներ, որոնք զուտ բնական կապեր էին, դրանցից զատ առաջացան նոր կապեր, որոշ տեղերում էլ խաթարվեց դրանց բնական ընթացքը՝ հիմնականում բացասական առումներով: Բնության երևույթների բնականոն ընթացքը և հասարակական հարաբերությունների անխաթար պահպանման գլխավոր նախապայմանը, ըստ Խորենացու, կայանում է նրանում, որ հենց ինքը՝ մարդը պետք է ձգտի կատարելության «նախ և առաջ թագավորը կարգավորում է ինքն իրեն և իր տունը, սկսելով իր գլխից ու թագից»¹⁵: Սա գիտակցված կեցության ըմբռնում է, կեցության ու գիտակցության միասնության երաշխիք և ոչ թե մեկին կամ մյուսին ուռճացված, միակողմանի մոտեցում ունենալու տեսակետ: Այսպիսի տեսակետի հետևանք է այն, որ ըստ Խորենացու, մարդը պետք է ունենա բնությունից բարոյական անկախության խորը զգացողություն, այն, ինչի պակասը առավել քան զգում ենք ներկա ժամանակներում, թեկուզ և Սևանա լճի նկատմամբ մեր վերաբերմունքով: Հեռվից հեռու Խորենացին մեզ հուշում է, որ յուրաքանչյուր անձի և հասարակության պատմությունը ընձեռում է հնարավորություն, և պատմական հնարավորությունը չպետք է ձեռքից բաց թողնել: Երբ տեր ես կանգնում, այս դեպքում և՛ պատմությունը, և՛ բնությունը՝ որպես պատմական տարածք՝ դառնում են հարազատ, ցանկալի և սիրելի: Հակառակ դեպքում և՛ պատմությունը, և՛ բնությունը խորթանում են, «Ողբի» տրամաբանությանը համահունչ՝ որբանում են: 5-րդ դարի համար սա տիպական էր, այդ ժամանակի համատեքստում արժևորվող բնության ունեցածը ոչ միայն պետք է պահպանել, այլ օգնել բնությանը պակասը լրացնելու. «Տնկում է նաև մեծ անտառ... ներսն արգելում է արագ այծյամներ, եղնիկների և եղջերուների ցեղեր, ցիռեր, վարազներ, որոնք աճելով ու բազմանալով անտառը լցրին, և նրանցով թագավորն ուրախանում էր...»¹⁶: Այսպիսով, Խորենացին ոչ միայն մարդ-բնություն կապերի արտաքին նմանություն էր տեսնում, այլև ներքին ազգակցությունը: Այս դեպքում ի հայտ է գալիս նաև

¹⁴ Բորն Մ., Իմ կյանքն ու հայացքները, Երևան, 1978, էջ 55:

¹⁵ Խորենացի Մ., «Հայոց պատմություն», Երևան, 1990, էջ 70:

¹⁶ Խորենացի Մ., «Հայոց պատմություն», Երևան, 1990, էջ 106:

մարդու գեղագիտական զգացողությունը, ճաշակը, հակումները: Ներքին ազգակցության պարագայում գոյություն ունեցող երևույթների կրկնություն է ենթադրվում, այս դեպքում արդեն իրավունք ենք ունենում խոսելու շարունակականության իմաստի մասին: Շարունակականություն հասարակական հարաբերությունների և բնության երևույթների ու հենց դրանց փոխհարաբերության առումով: Բնությունն էլ այնպիսին է, ինչպես մարդը: Բնությունն էլ մարդկային գործունեության, սեփական ժողովրդի ճակատագրի շարունակականությունն է: Այս առումով Խորենացին լավագույն գործերի շարունակականության ջատագովն էր, քարոզիչը: Խոսելով Տիգրանի մասին նշում է. «...սա մեր թագավորներից ամենահզորն և ամենախոհեմն էր և նրանցից բոլորից քաջ: ...Բոլոր իր ժամանակակիցներին նախանձելի եղավ, իսկ հետո եկողներիս ցանկալի թե՛ ինքը, և թե՛ իր ժամանակը»¹⁷: Անցյալի ու ներկայի կապը, դրանց միասնությունը, առավել լայն իմաստով ժամանակների կապը ու հաջորդականությունը տեսնում էր ոչ միայն մարդկային հանրույթի այլև բնության վրա ունեցած ներգործության միջոցով: Այստեղ նա առավել քան ուշադրություն էր դարձնում նրան, որ «...կանոնական սահմաններով հաստատեց ողորմածությունը, արմատախիլ արավ անգթությունը»¹⁸: Մարդկային արատների վերացումը ուղիղ գծով տանում է բնության նկատմամբ վերաբերմունքի փոփոխմանը: Եթե մարդն անգութ է, նա այդպիսին է բոլոր հանգամանքներում ու պայմաններում, թե՛ բնության և թե՛ հասարակության նկատմամբ: Խորենացին հանգում է այն հետևության, որ բնությանը խաբել հնարավոր չէ, այն անկաշառ է այն դեպքում, երբ մարդիկ երկերեսանի են, միմյանց խաբող, թերևս հավատացնում են, թե դա է ճշմարտությունը: Բնությունը ոչ միայն դրան չի «հավատում», այլ զգուշանում կամ էլ վրեժ է լուծում: Մարդու և բնության փոխհարաբերությունը սուր պայքարի և համագործակցության հարատև մի գործընթաց է, և այդ գործընթացում փոխվում է ինչպես բնությունը, այնպես էլ մարդն ու հասարակությունը. «... նա խիստ հարկերով սաստիկ նեղելով անապատ էր դարձրել բոլոր շրջակայքը»¹⁹: Խորենացու եզրահանգումը ակնհայտ է. ոչ թե բնությունն է մեղավոր մարդկանց վատ արարքների համար, այլ հասարակական կառուցվածքը: Բնությունը կայուն և հավասարակշռված օրգանիզմ է, հասարակությունը հավասարակշռված, բայց անկայուն համակարգ է, անկայունությունը գալիս է մարդու բնույթից: Առաջին ազդակը գալիս է մարդուց և հասարակությունից

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 46:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 181:

¹⁹ Խորենացի Մ., «Հայոց պատմություն», Երևան, 1990, էջ 30:

այնպես, ինչպես ժամանակակից հետազոտողներն են պնդում, որ բնության համակարգում ինքն իր մեջ ներքին վտանգներ չի առաջացնում, այլ «... միայն արտաքին միջամտությունը կարող է այդ սիստեմում խտրորումներ առաջացնել»²⁰: Խորենացին դեռևս իր ժամանակներում նկատել էր, որ մարդու գործունեության հետևանքով բնության մեջ տեղի ունեցող մի շարք երևույթներ դադարեցին միայն երկրաբանական ուժերի մենաշնորհը լինելուց: Երևույթներ, որոնք զուտ բնական կապեր էին, դրանցից զատ ի հայտ եկան նոր կապեր, ընդ որում բնական ընթացքի ու խաթարումների տեսքով: «Հայոց պատմության» շարադրանքում սկզբից մինչև վերջ երևում է, որ մարդու կողմից բնության վրա ներագդեցության հետևանքով տեղի ունեցող փոփոխությունները կրում են անընդհատ, ուստի և պարբերաբար կրկնվող բնույթ: Այդ փոփոխությունները տեղի են ունենում թագավորների, կրոնական գործիչների, օտար զավթիչների, մի խոսքով հասարակությունում տեղի ունեցող փոփոխություններին զուգահեռ. «... գավառի պտղաբեր ջրաբերի հողերը աղշոռ հողերի են փոխվում, երկինքը նրանց վրա պղինձ դառնալով, ըստ Սուրբ գրքի, ծովն էլ հակառակվելով՝ (բարձրանում) ծածկում է արտերի սահմանները»²¹: Մարդկային արատների վերացումը տանում է բնության նկատմամբ վերաբերմունքի փոփոխմանը: Վերջին հաշվով բոլոր ժամանակներում, հանգամանքներում մարդը իր գործունեությամբ կարգավորում ու վերահսկում է իր և բնության միջև տեղի ունեցող պրոցեսները: Բնության հետ համագործակցելը Խորենացու մոտ հասնում է նվիրական իդեալի. բնության նկատմամբ պետք է լինել ուշադիր, սիրել բնությունը և չցուցաբերել անհատի շահադիտական մոտեցում: Խորենացուց 15 դար հետո դեռևս զգուշացնում են. «... բնության օրենքներն անտեսելը վտանգավոր է, եթե հիմնական փոփոխություններ են կատարվում, որոնց հետևանքները հետո դժվար է վերացնել»²²: Խորենացու մոտ տեսնում ենք հայացքների մի ամբողջական, ներդաշնակ ու կոռ համակարգ, արդարի, վեհի, կատարյալի և գեղեցիկի մասին իր պատկերացումներին ու տեսլականին համապատասխան: Մարդու անբարո արարքի և դրա հետևանքով բնությանը հասցրած աղետալի վիճակի ֆանտաստիկ, անգամ առօրեական գիտակցական մակարդակում դժվար ըմբռնելի նկարագրություն ենք տեսնում «Ողբ»-ում ընդհանրապես, իսկ վերջնամասում՝ մասնավորապես: Իր ներքին կռահողականությամբ ու դիտողականությամբ այն բնավ չի զիջում իրենից 15 դար հետո

²⁰ Լենկովա Ա., Մաշկագերծված երկիրը, Երևան, 1975, էջ 129:

²¹ Խորենացի Մ., «Հայոց պատմություն», Երևան, 1990, էջ 169-170:

²² Լենկովա Ա., Մաշկագերծված երկիրը, Երևան, 1975, էջ 133:

այն դիտարկմանը, որ «չնայած մարդը կենսոլորտում երևան է եկել վերջինիս էվոլյուցիայի առավել ուշ էտապներից մեկում, սակայն նման կարճատեսությունը (երկրաբանական դարաշրջանների համեմատությամբ) բնավ չխանգարեց, որ հենց ինքը մարդը տնօրինի նրա զարգացման հետագա ընթացքը»²³: Խորենացին աշխատության սկզբից մինչև «Ողբի» վերջնամասը ցույց է տալիս, որ քաղաքակրթական արժեքների և բնության նկատմամբ մարդու ունեցած վերաբերմունքի միջև միշտ եղել է ընդգծված հակասություն, մասնավորապես որոշ արժեքներ ձեռք են բերվել՝ կորուստներ պատճառելով բնությանը: «Ողբի» առանձնահատկությունն այն է, որ այստեղ ակնհայտ կերպով ցույց է տալիս, որ ձեռք բերված քաղաքակրթական արժեքներից հեռանալը կրկնակի կորուստներ է պատճառել բնությանը: Դրա համար էլ նշում է բոլոր խմբերի ու խավերի կողմից հնարավոր առավելագույն շեղումները: Եթե նախորդ գլուխներում մարդու ազդեցությունը բնության վրա անմիջական էր, այստեղ արդեն դառնում է միջնորդավորված: Հասարակական հարաբերություններում մարդը խախտում է Աստվածաշնչյան սկզբունքները, որը բացասական կերպով անրադառնում է բնության օրենքների ու օրինաչափությունների վրա: Իսկ Հայոց աշխարհը եղել է ու նկարագրված է, որ «... ընդարձակ և գեղեցիկ ձորի ձևով նրա միջով հոսում էին քաղցրահամ ջրեր լեռներից իջնելով, ծմակներից և հովիտներից ծորալով, որոնք լեռների ստորոտների մոտ միավորվելով՝ ծավալվում, գեղեցիկ գետեր էին կազմում... Այս հաճելի բլուրից դեպի արևելք կար մի փոքրիկ լեռ»²⁴: Բնության օրենքներն ու օրինաչափությունները նկատելի են, ճանաչելը՝ ավելի հեշտ, մարդկային փոխհարաբերությունները բարդ են, ճանաչելը և ճշմարտության հանգելը՝ դժվար: Այդ ամենը լավ գիտակցելով՝ Խորենացին հենվել է նաև կռահելու, կանխազգալու գործոնի վրա առավել մարդբնություն փոխհարաբերությունում: Նրա մոտ լավ է ստացվել, դեռ ավելին, հասարակությունը ճանաչելու դեպքում անհատական, զգույշ, նուրբ մոտեցում է ցուցաբերել այն «ներսից» ճանաչելու համար, ի տարբերություն բնությանը, որը ճանաչելի է «դրսից»: «Ողբ»-ում մի տեսակ համադրում է այդ մոտեցումները, շնորհիվ որի ի հայտ է գալիս ոչ միայն հասարակության, այլև բնության անելանելի ու խաթարված վիճակը: Երկուսն էլ քայքայման եզրին են: Իր ոճով «Ողբը» տարբերվում է նախորդ գլուխներից ու մասերից: Նա այստեղ խորհրդածություններ է անում, որում զգացվում է փիլիսոփայական խորքը: «Ողբը» մեզ զգուշության կոչ է անում, ոչ միայն ինչ անել, այլ նաև

²³ Գրիգորյան Լ., Բնությունը և մարդիկ, Երևան, 1982, էջ 11:

²⁴ Խորենացի Մ., Հայոց պատմություն, Երևան, 1990, էջ 34:

ինչ չանել, ոչ միայն ինչպիսին լինել, այլ նաև ինչպիսին չլինել: Նա հասարակության կառուցվածքը լավ էր պատկերացնում՝ տեսնելով, որ «... անթիվ նեղություններ են կրում ռամիկները, ...»²⁵: Մյուս բոլոր խմբերին ու խավերին ինչպիսին չլինելու հորդոր է հղում՝ սկսելով ուսուցիչներից, այնուհետև աշակերտներով, կրոնավորներով, զինվորականներով, իշխաններով և ավարտելով դատավորներով, նշելով յուրաքանչյուրի գործունեության ոլորտում ունեցած արատները: Արատները բազմաթիվ են՝ տխմարություն ու ինքնահավանություն, կեղծավորություն ու ցուցամոլություն, դատարկախոսություն ու ծուկություն, ամբարտավանություն, մեծախոսություն, պարծենկոտություն, ագահություն, ապստամբ բնավորություն, աշխարհը ավերելու հակում, տմարդություն, ստախոսություն ու կաշառակերություն և այլն: Այս բոլոր արատները միասին հանգեցրել են մի հասարակության, որտեղ «առհասարակ սերն ու ամոթը ամենքից վերացած»²⁶ են: Պատճառից գնալով հետևանք, այս ամենը փաստարկելով որպես հետևանք, այն ապացուցում է բնության երևույթների վրա ունեցած ազդեցությամբ, որոնք ակնհայտ են: Մարդը բնության հարազատ զավակն է և իր գոյությունը կախված է բնությունից, դրա համար էլ Խորենացին տագնապում է ոչ միայն հասարակական հարաբերությունների խաթարումից, այլև մարդկային միտքը ուղղորդում է դեպի բնությունը, հուշելով, որ մարդը կանգնած է երկակի սպառնալիքի առջև: Չկա այլ ճանապարհ, մարդը հարկադրված է փոխելու իր բնությունը: Դրա համար էլ Խորենացին հավասարապես տագնապում է ոչ միայն հասարակական բարքերի աղավաղումից, այլև բնության բնականոն ընթացքի խաթարումից, ընդ որում հստակ նշելով, որ սպառնալիքը գալիս է մարդու անբարո արարքից: Որպես 5-րդ դարի մտածող, պատմիչ, հոգևորական, փիլիսոփա՝ նրա համար ամենից առաջ և ամեն ինչում կարևորը կարգն ու հերթականությունը պահպանելն է, քանզի սկզբունքին հետևել է ինքը՝ Աստված: Տեսնելով այդ սկզբունքների խախտումը մարդու կողմից՝ նա գրում է. «Եվ ի՞նչ է այս բոլորի ապացույցը, եթե ոչ այն, որ Աստված մեզ անտես է արել և տարրերը փոխել են իրենց բնությունը»²⁷: «Ողբ»-ում նա արդեն դեպքերն ու իրադարձությունները տեղադրում է որոշակի տարածության և սուղ ժամանակի մեջ: Սա յուրահատուկ մեթոդաբանական հնար է, որը ներկայիս լեզվամտածողության բառապաշարով կարելի է ասել մարդ-բնություն-հասարակություն-եղելություն կապը համատեղել շարժում – տա-

²⁵ Խորենացի Մ., Հայոց պատմություն, Երևան, 1990, էջ 239:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 238:

²⁷ Նույն տեղում:

րածություն - ժամանակ միասնական շղթայում, որի օղակներից մեկի խաթարումը տանում է ողջ շղթայի կամ համակարգի գործունեության խաթարմանը: 5-րդ դարի գործչի համար սա արտակարգ մտածելակերպ էր, դրա համար էլ և՛ ապացուցում է, և՛ համոզում, հանգամանորեն և մանրամասն թվարկում է այն բոլոր երևույթները, որոնց բնականոն ընթացքը խաթարված է, այդ թվում՝ «գարունը երաշտ, ամառը սաստիկ անձրևային, աշունը ձմեռ դարձած, ձմեռը սաստիկ ցուրտ, մրրկալից և երկարատև: Քամիները՝ բուքեր բերող... ամպերը կայծակներ թափող, կարկտաբեր»²⁸: Ոչ միայն եղանակային պայմաններն են դաժան այլև «... երկրի պտղաբերությունը նվազած, անասունների աճելությունը պակասած»²⁹: Այն, որ եղանակային պայմաններն են վատթարացել, բուսական ու կենդանական աշխարհի հավասարակշռությունը խախտվել, սա բանականության շրջանակներում կամ ողջախոհության տեսանկյունից ըմբռնելի է, բայց այն, որ երկրի ընդերքն է փոթորկվել և տեղի են ունենում «երկրաշարժեր և տատանումներ»³⁰, արդեն բանականության սահմաններից դուրս է, գերբանական մտածելակերպի արդյունք է: Թերևս լինելով քրիստոնեության ջատագով՝ այնուհանդերձ չի անտեսում հեթանոսական ժամանակներից եկող մտածելակերպը. «Աստվածներից առաջինները ահեղ էին և երևելի...»³¹: Սա հզոր երևակայության և դիցաբանության ազդեցության արդյունք է: Եվ միթե՞ արժանի էինք նման ճակատագրի, չէ որ «հյուսիսային ազգերի մեջ վեհագույնն...»³² էինք: Պատճառահետևանքային կապերն ու տրամաբանությունն է շարունակվում դարձյալ: Եթե մարդկանց անբարո արարքները անդրադարձան բնության երևույթների բնականոն ընթացքի վրա միջնորդավորված կերպով, ապա բնության երևույթներն էլ անմիջական կերպով նորից հանգեցրին հասարակական կյանքում նոր բացասական երևույթների առաջացմանը. դարձյալ «քանդվում են ամրոցներ, ավերվում են ավաններ, հրդեհվում են շինություններ»³³, և դրանով դեռ չեն բավարարվում՝ «գլխավոր մարդիկ կապվում են, հայտնի անձեր բանտարկվում են»³⁴: Մարդ-բնություն փոխհարաբերության արդյունքում երկրագնդի ներկայիս իրավիճակի վերաբերյալ ասվում է. «Իսկ նա որքան է տարբերվում այն բանից, որ մարդկությունը տեսել է իր կյանքի

²⁸ Խորենացի Մ., Հայոց պատմություն, Երևան, 1990, էջ 238:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Նույն տեղում, էջ 22:

³² Նույն տեղում, էջ 239:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Նույն տեղում:

արշալույսին: Կտրված, անհավատալիորեն այլանդակված երկրագունդը կորցրել է գրեթե իր երբեմնի շքեղաշուք ու անկեղծ ողջ գեղեցկությունը»³⁵: Մարդու և բնության ներդաշնակության խաթարումը, միմյանց հետ չհամագործակցելը, առավել ևս աստվածութագությունը որակվում են որպես «դժոխքի ակնկալություն»³⁶: Խորենացուն հաջողվել է ներթափանցել պատմական դեպքերի ու եղելությունների հորձանուտում, նկատել բնության մեջ անաղարտն ու ավերվածը, զգալ ու հասկանալ էականը, տեսնել խորքայինը և թաքնվածը: Մարդուն ճանաչելու համար ընտրել է նրա կյանքի և գործունեության ուսումնասիրման, իսկ բնությանը՝ դիտարկման մեթոդները և փաստարկելով դրանք զուգադրել: Շնորհիվ դրա՝ պարզ երևում է մարդու վարքագիծը, և նրա թողած հետագիծը հասարակական հարաբերությունների ու բնության վրա: Այստեղից ի հայտ է եկել մարդ արարածի հակասականությունը՝ որպես նրան ուղեկցող և բնորոշ գիծ: Այս հակասականությունը՝ որպես եզակիին բնորոշ իրողություն, իր արտահայտությունն է գտել ընդհանուրի մեջ՝ որպես ընդհանուրին, հասարակությանը բնորոշ հակասականություն: Շնորհիվ այսպիսի մեթոդաբանության՝ նա երբեք չի փորձել ստեղծել արհեստածին մարդ՝ հասարակությունից ու բնությունից դուրս: Դա ռեալ գոյություն ունեցող մարդն է իր առաքինություններով ու թերություններով: Ահավասիկ մարդկային թերությունների մի բնորոշ օրինակ. «Բայց ուրիշ ոչ մի արիության ու քաջության գործ ցույց չտվեց, այլ անձնատուր էր եղել կերուխումի, թափառում էր ճահճախոր տեղերում, եղեգնուտներում, քարափներում, վայրի էշեր և խոզեր որսալով, անփույթ լինելով ուսման, քաջության և բարի հիշատակների, միայն իր փորի ծառան և ստրուկը դառնալով՝ աղբանոցներ էր մեծացնում»³⁷:

Այսպիսով, Հենց մարդու հակասական բնույթով է պայմանավորված բնության հետ նրա ներդաշնակության խաթարումը: Այս կերպ նա փորձել է լուծել մարդու և բնության առեղծվածը: Բնությունը ինքնին առեղծված չէ, առեղծվածը մարդու հակասականության և բնության նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մեջ է: Մարդն է «դրդում», տրամադրում բնությանը ընդդեմ իրեն: Խորենացու մտածելակերպը այստեղ աղերսներ ունի իհն հույն խոշոր փիլիսոփա Հերակլիտի այն մտածելակերպի հետ, որ հնարավոր չէ խորամուլի լինել բնության գաղտնիքների մեջ՝ առանց բացահայտելու մարդու գաղտնիքը:

³⁵ Լենկովա Ա., Մաշկագերծված երկիրը, Երևան, 1975, էջ 16:

³⁶ Խորենացի Մ., Հայոց պատմություն, Երևան, 1990, էջ 239:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 88:

THE RELATIONSHIPS BETWEEN MAN, SOCIETY AND NATURE IN "THE HISTORY OF ARMENIA" BY KHORENATSI

GHAJOYAN HAMLET

PhD in Philosophical Sciences

Dean of the Faculty of Humanities, GSU

e-mail: h.ghajoyan@gsu.am

In general, it is indisputable that in his work «History of Armenia» M. Khorenatsi also asserts that knowing history means knowing the past to understand the present and to foresee the future. Therefore, knowledge of history is simultaneously a way of human self-recognition. The purpose of the article is to reveal that the above was studied by Khorenatsi from the point of view of the insufficiently studied human-society-nature relationship.

First, Khorenatsi shows that social existence is the most complex of the manifestations of existence, because it consists not only of will and consciousness, but also of individuals with motivation and aspiration. Man is also a part of nature, its child; and the human nature and behavior leave their impact on nature. According to Khorenatsi, all of them are conditioned by strong cause-and-effect relationships with their consequences. Nature, in its turn, helps a person to have a good and kind attitude. Khorenatsi considered human-society-nature balance restoration as the most important guarantee for the survival of the society in the future. The "solidarity" of a man and nature has no alternative. Khorenatsi concluded that "only by realizing the harmony of nature and humans, by loving nature, humans can imagine themselves as a safe and happy being, and the concern for the nature makes him a rational being".

Keywords: Humans, society, nature, relationship, existence, Movses Khorenatsi, the History of Armenia.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА, ОБЩЕСТВА И ПРИРОДЫ В «ИСТОРИИ АРМЕНИИ» ХОРЕНАЦИ

КАДЖОЯН ГАМЛЕТ

Кандидат философских наук

Декан факультета гуманитарных специальностей ГГУ

электронная почта: h.ghajoyan@gsu.am

В целом неоспорим тот факт, что в своём труде «История Армении» М. Хоренаци также утверждает, что знать историю – это значит знать прошлое, чтобы понимать настоящее и предвидеть будущее. Поэтому знание истории есть одновременно и форма самопознания человека. Цель статьи-выявить, что

вышеизложенное исследовалось Хоренаци с точки зрения еще недостаточно изученной связи человек-общество-природа.

Прежде всего Хоренаци показывает, что общественное бытие является самым сложным в проявлениях бытия, поскольку оно состоит индивидов, обладающих не только волей и сознанием, но и мотивами и стремлениями. Человек - это часть природы, его родной ребенок и его человеческая природа и поведение оказывают свое влияние на природу. По мнению Хоренаци, все это обусловлено прочными причинно-следственными связями, что и имеет свои последствия.

А природа же, в свою очередь, помогает человеку за плохое или хорошее отношение. Хоренаци считает восстановление баланса между человеком, обществом и природой важнейшей гарантией будущего выживания общества. «Солидарность» между человеком и природой не имеет альтернативы. Вывод Хоренаци таков: только осознвая гармонию природы и человека, любя природу, человек может представить себя благополучным и счастливым существом, и именно забота о природе возвышает его как существо разумное.

Ключевые слова: взаимоотношение человек - общество - природа, бытие, Мовсес Хоренаци, История Армении

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 23.10.2022թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 27.10.2022թ.: